

І.Г. Дівінська

*Київський національний лінгвістичний
університет*

АЙНИ ЯПОНСЬКИХ ОСТРОВІВ ТА КУРИЛ: ЕТНОГЕНЕЗ, ТРАДИЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗДОБУТКИ

На далеких східних островах, береги яких омиваються бурхливими хвилями Тихого океану, вздовж смуги безкраїх та непрохідних лісів, біля гирл багатих рибою річок з давніх-давен жили айни, незвичайної зовнішності люди, з розкішними вусами та густими бровами, з хвилястим смоляним волоссям, з великими очима прямого, зовсім не азійського розрізу¹. Така незвичайна відмінність мешканців Курильських островів впродовж останніх трьох століть змушувала замислюватися багатьох дослідників. Ще у XVII ст., коли російські землепроходці дійшли до „Найдальшого Сходу”, вони були здивовані зовнішнім виглядом тамтешніх туземців. То були люди з великими, як у європейців, очима, обличчя чоловіків укривали широкі бороди, у них були великі носи, що уподібнювало їх до мешканців Півдня Росії, до жителів Кавказу, заморських гостей з Індії, циган – до кого завгодно, але не до монголоїдів, яких козаки звикли бачити скрізь за Уральським хребтом.

Землепроходці назвали їх курилами, курильцями, додаючи ще й епітет „кошлаті”. Аборигени Японських островів, Південного Сахаліну та Курил називали себе різноманітними племінними іменами на кшталт „соя-унтара”, „чувка-унтара”. Японці називали айнів словом „ебісу”. Про це згадується в одній з давньояпонських хронік: „Коли Наші Царствені пращури спустились з небес на човні, на цьому острові вони зустріли декілька варварських племен, найлютішими з яких були *ебісу*. Термін айни, якими всі звикли їх називати, зовсім не самоназва цього народу, він лише означає «людина», «справжні» люди².

Як уже зазначалось, дослідники і досі б'ються над розгадкою таємниці походження цього народу й кожна гіпотеза тягне за собою цілий шлейф запитань, відповіді на які досить часто ставлять під сумнів попередні висновки, що здавались єдино можливими. Іноді ці версії суперечать одна одній. Дослідники погоджуються в одному: в айнах поєднався об'ємний, багаточаровий та суперечливий комплекс антропологічних, етнічних та соціально-культурних рис, що максимально ускладнює відповідь на питання про їх походження та історичний розвиток.

Насправді, звідки в суцільному монголоїдному масиві з'явилося плем'я, що антропологічно різко відрізняється від усіх сусідніх і більше тяжіє до антропологічного типу Південно-Східної Азії та Океанії? Побут та звичаї айнів склались, здавалось би, із взаємовиключних елементів. Вони жили у землянках, характерних для народів узбережжя Охотського моря, але іноді будували каркасні будинки, подібні до жител уродженців Південно-Східної Азії. Вони носили „паски сором'язливості” мешканців Південних морів та глухий одяг з хутра жителів Півночі. І донині в їх мистецтві можна прослідкувати відлуння культур племен тропіків, Сибіру та півночі Тихого Океану.

Одним із перших, хто спробував відповісти на питання про походження айнів, був французький мореплавець Жан Франсуа Лаперуз. На його думку, айни були дуже близькими до європейців. Противники цієї теорії, погоджуючись з тим фактом, що у Сибіру та Центральній Азії дійсно колись мешкали європеїдні племена, вказують на відсутність жодного доказу про їх міграцію до берегів Тихого океану.

Досить екзотичну версію відстоював французький географ А. Вів'єн де Сен-Мартен, який доводив можливість існування окремої білої раси, що колись населяла великі території між жовтошкірими племенами Азії та чорношкірим населенням Пів-

¹ *Такасами Ч.И., Косаревич В.Д.* Кто вы айны? – М., 1990. – С.27-30.

² *Ломанович Н.* Настоящие люди. – М., 1987. – С. 3-4.

денних морів. І припускав, що нащадками цієї раси можуть бути даяки о. Борнео, тагали о. Лусон, бісайя о. Мінданао та деякі інші невеликі етноси Південно-Східної Азії, що вирізняються із загальної расової картини даного регіону. Айни, а також полінезійці були однією із „шматочків” цієї раси, що зберегли в найбільш чистому вигляді її споконвічні риси. Послідовники цієї версії навіть здійснили спробу реконструювати конфігурацію прадавнього всесвіту, центральною віссю якого були зниклі у глибині Індійського та Тихого океанів материка Лемурія і Пацифід з їх оригінальними цивілізаціями та культурами.

До сьогодні точаться суперечки навколо кількох версій про європеїдність айнів, а також про існування міфічної раси «динлінолів», яка раніше заселяла Східну Азію. Про це свідчать старовинні японські хроніки, які містять відомості про світловолосих та світлошкірих людей у Сибіру, Туркменістані, Монголії. В усипальницях давньокорейських володарів є зображення подібного типу людей. Н.М.Пржевальський, подорожуючи внутрішньою Монголією та Китаєм, знайшов плем'я немонголоїдного типу, що різко відрізнялось від китайського та монгольського загалу.

Палеолінгвіст Едо Найланд висунув гіпотезу про спорідненість айнів та басків. Такі думки висловлювались і раніше, але обґрунтовуючи свою версію, Найланд вдався до зіставлення айнських та баскських слів. Він стверджував, що айни та баски є реліктовими етносами, нащадками дуже давнього суперетносу, культурний центр якого знаходився десь на території Середземномор'я. Представники цього суперетносу послуговували якоюсь універсальною мовою, а потім з невідомих причин почалось розселення його окремих „фрагментів”. Слово *ain'u* Найланд інтерпретує як похідне від баского *aienatu*, що означає «ті, що пішли» чи «ті, що зникли».

Едо Найланд наводить також баскське слово *bertsolari*, що позначає професійних оповідачів. Вони мали запам'ятовувати легенди та міфи, що замінювали їм книги. Час від часу ці професійні оповідачі з'їжджалися звідусіль до визначеного місця, яке скоріше за все знаходилося на Мальті, щоб стандартизувати свої знання і, звичайно, саму мову. Коли велике розселення народів закінчилось, і нащадки того реліктового суперетносу виявились розділеними величезними відстанями, такі зустрічі, звичайно ж, припинились, хоча сама традиція *bertsolari* не зникла, вона лише набула локального характеру. Такі зустрічі тепер відбувались в Індонезії, Полінезії, на Маріанських островах, у Новій Зеландії. Проходили вони і на айнських землях (Японський архіпелаг та Курильські острови). Через таку локальність зустрічей, мови все більше різнилися одна від одною.

Що ж стосується власне айнської мови (Aynu itak), то вона є аглютинативною, з елементами флективності, що свідчить про її давність. На даний момент вона відноситься до мов ізолянтів, поряд з баскською та деякими кавказькими. До 70 – 80-х рр. через політику жорсткої асиміляції вона практично вийшла з ужитку. Джон Блечер, послідовник ідей Едо Найланда, проводить паралелі подібності айнської мови не лише з баскською, а й з малайсько-полінезійською групою³.

Самі айни про своє походження розповідають у міфах та легендах: ”Були часи, коли перші айни зійшли з Країни хмар на землю, вони полюбили її, зайнялись полюванням та рибною ловлею, щоб прохарчуватись, танцювати та годувати дітей”⁴. Існує також казкова легенда про міфічну місцевість Рурупа або Рурукес, де *Руру* означає море, *па* - голову, а *кес* – кінець, край. Причому «головою» айни називали північний край поселення, острова, гірського пасма, а протилежний край називався «кес». Таким чином, Шурупа – північний край моря, а Рурукес – його південний край. До того ж варто зауважити, що Рурупа згадується в оповідях про відносно недалеке минуле, а Рурукес в розповідях про походження айнів. Відтак можна припустити їх «південне» походження.

³ Акулов Ю. Язык айну – прошлое, настоящее и будущее – М., 1995. – С.35–37.

⁴ Невский Н.А. Айнский фольклор – М., 1972. – С.17.

Найбільшу кількість прихильників має теорія Л.Я. Штернберга про спорідненість айнів та австралоїдів південних морів. Він намагався довести цю теорію комплексно, інтерпретуючи антропологічні, археологічні, історичні, етнографічні та лінгвістичні дані. Учений рішуче відкинув «західну» та «північну» версії походження айнів та зосередив увагу на «південній». На його думку, за своїми зовнішніми даними та антропологічними ознаками айни дуже близькі до папуасів, австралійців, полінезійців та інших расових груп, включаючи етнічні меншини Зондського архіпелагу, півдня Індокитаю та Філіппін. Їх мова за певними ознаками подібна до австралонезійських (тобто малайсько-полінезійських) народів, але найбільше рис подібності Штернберг виявив у матеріальній та духовній сфері. До них він відносив подібність національного орнаменту айнів та візерунків, що прикрашає одяг новозеландських маорі, наскальні малюнки Австралії та Полінезії (зокрема – ромби, спіралі та меандри). Айни – єдиний народ північно-східної Азії, що мав ткацький станок, і цей станок – полінезійського типу. Айни використовували отруєні стріли. До того ж спосіб кріплення отруєних наконечників був подібним до того, що використовувався в Індонезії та на Філіппінах⁵.

Доцільно вказати і на міфологічні аналогії. В айнському пантеоні богів головував Небесний Змій, так само як і у австралійців могутній Змій-Веселка та Бог-Змій у народів Мікронезії. Суматра, Калімантан, Філіппіни, Тайвань – на цій дузі знаходяться культури, що мають елементи, спільні з айнськими. Вчені припускають, що всі вони є уламками материка Сунда, який у далекому минулому поєднував більшу частину перерахованих островів, а можливо, і Японські острови та Сахалін з Південно-Східною Азією. Родичів Небесного Змія можна знайти не лише у легендах малайців і полінезійців, але і в епосах монголів, переказах філіппінців, у оповідях автохтонів Північної Америки. Отже, де коріння міфології айнів?

Міфологія айнів маловивчена, що пояснюється відсутністю власної писемності у цього народу, а значить дослідники мають досконало володіти айнською мовою і постійно контактувати з оповідачами. При цьому мова оповідачів не завжди збігається з розмовною мовою айнів, що ще раз підтверджує їх сакральну та певним чином загадкову роль в айнському суспільстві. Слід також додати, що на сьогоднішній день внаслідок багаторічної асиміляції айнів японцями ця професія майже зникла (як власне і їх самоідентифікація).

Так хто ж айни насправді? Чи можемо ми власне зупинитися на південній теорії їх походження? Думаю, що ставити крапку зарано – в світлі найновіших даних цілий ряд тверджень Л.Я. Штернберга потребує критичного розгляду. Зокрема, його гіпотеза щодо „довгого, в декілька тисячоліть” переселення айнів з їх південної прабатьківщини та багатовікового існування в умовах північного клімату. Справа в тому, що культура дзьомон, яка вважається спадщиною пращурів айнів, так званих протоайнів, уходить корінням в десятитисячолітню давнину, тобто в мезоліт, а можливо і в палеоліт. Отож, відповідно, чи могли вони з’явитись у місцях свого перебування на такій ранній стадії загально-цивілізаційного розвитку, коли багато з так званих південних реліктів у ті часи ще не могли бути їм приналежні.

Начебто суто південний релікт айнів – ткацтво. Штернберг стверджував, що айнський ткацький станок докорінно відрізняється від японського і є типово полінезійським. Але цілком можливо, що айни перейняли ткацтво від південніших народів. Давні айни (ебісу) сусідили з кумасо, племінною групою індонезійського походження, як і полінезійці. Ще один суперечливий факт: Штернберг стверджував, що айни не володіли гончарним мистецтвом, але знахідки дзьомонської кераміки свідчать про протилежне. Також варгі уваги дослідження татуювання, одягу, типу та способів виготовлення

⁵ *Такасами Ч.И., Косаревич В.Д.* Знач. праця. – С.96–100; *Акулов Ю.* Антропология: некоторые заметки про этногенез та типологию айну // *Культура и культурная традиция.* – М., 1994. – С.4.

човнів, різновидів зачісок та зведення житла, а також важлива айнська компонента – ведмеже свято, яке було також характерне і для нівхів, гіляків, ороців, нанайців та негідальців, що не є найближчими сусідами айнів, отже про запозичення тут не йдеться. До того ж Штернберг писав, що курильським айнам це свято не було відоме зовсім. Хоча все це, звичайно, не спростовує повністю теорію Штернберга, але розкитує версію стосовно виключно південного походження айнів⁶.

Найновіші антропологічні дані дали великий статистичний матеріал, але не внесли повної ясності в ситуацію. Відзначимо, що переконливі докази на підтвердження генетичної спільності айнів і народів Південно-Східної Азії так і не були знайдені. З одного боку, є підстави для віднесення айнів до південно-монголоїдної групи (теорія Н.Г.Левіна), з другого, «краніологічно айни суттєво відрізняються від австралійців і одночасно близькі до американоїдів, праалеутів та пракоряків, а також інших «некласичних» монголоїдних груп». Важливим є те, що за багатьма антропологічними ознаками айнські черепні серії цілком вкладаються в амплітуду великої азійської раси⁷.

Якщо говорити про японські дослідження даної проблеми, то тут ситуація ще більш заплутана. Це пов'язане зі знахідками, відомими як культура дзьомон. Справа в тому, що японці вважають айнів варварами, про що свідчать давньояпонські хроніки та оповіді, і тому той факт, що величезні культурні надбання дзьомонської епохи належать пращурам айнів, є для японців неприйнятним. Але детальне вивчення житла, кераміки, а також топоніміки може бути потрактоване виключно в айнському контексті. Будинки, побудовані дзьомонцями, якщо і не є прямою аналогією айнських жител, то принаймні близькі за самим принципом зведення до айнських раннього періоду: вкопані в землю, з конічною кривлею та вогнищем посередині. Основними аргументами проти айнського походження первісних стоянок є те, що вони не використовували кам'яних знарядь, а орнамент на айнських дерев'яних знаряддях не може бути співвіднесений зі зразками кераміки неолітичного періоду. Але усі наступні дослідження виявили риси подібності у айнів Сахаліну та Курил. Професор Нейл Гордон Манро, порівнявши індивідуальні риси айнів та виявивши ідентичність черепів із раковистих куп і черепів айнів, прийшов до висновку, про спільність їх походження.

Утримуючись від будь-яких остаточних висновків стосовно айнської компоненти у формуванні японського етногенезу, слід визнати, що айни зробили дуже суттєвий внесок у розвиток народу Ямато.

Дейл Гордон припускає, що айнські культурні надбання були використані полінезійцями, що прибули на острови десь у середині епохи Дзьомон, що в свою чергу послужило передумовою для формування народу ямато. Про це, на його думку, свідчать, прямі запозичення японської культури з айнської, зокрема – обряд *харакірі* (сеппуку) має своїм прообразом айнський обряд *пере*, а священний комплекс Сінто – три імператорські інсигнії „меч, дзеркало та магатама” (яшмові підвіски) – майже повністю відповідають ритуальному комплексу айнів – палиця вождя (секібо), дископодібні символи сонця; причому в обох культурах сонце і магатама – жіночі божества. Дослідник називає айнів "кельтами" Тихого океану, бо вони, як і кельти, створили культурну основу для розвитку багатьох етносів, а зараз майже повністю зникли. Коли айнський етнос переживав свою акматичну фазу, індоєвропейці та палеоазіати ще перебували на початку свого становлення. Тепер же айни є реліктовим етносом, що вже одне робить його вартим уваги та детального вивчення.

Постає питання чи айни освоїли архіпелаг ще в палеоліті, чи вони були тут уже не першими? Щоб отримати відповіді на ці запитання, слід перенестись у середину плейстоцену (приблизно 70–75 тис. років до н.е.), коли Японські острови були з'єднані з материком двома суходільними „мостами”: на півночі – через Сахалін, на півдні – Ко-

⁶ Штернберг Л.Я. Гиляки, ороци, гольды, негідальцы и айны: статьи и материалы. – Хабаровск, 1933. – С. 25–50.

⁷ Василевський Р.С. По следам древних культур Хоккайдо. – Новосибирск, 1981. – С.134.

рейський півострів. Таким чином, існувало два шляхи з континенту на материк – південно-західний та північно-західний. На сьогодні вважається, що обидва шляхи зіграли однаково важливу роль у заселенні архіпелагу. Приблизно 18 тисяч років до н.е. ця дугоподібна твердь була розімкнена морем – утворилась Корейська протока та протока Цугару, що відділили Хонсю від Хоккайдо, при чому останній став частиною континентального півострова, з'єданого з материком через Сахалін. До того ж, можливо, що в районі Корейського півострова була мілина, яка не становила серйозної перешкоди для пересування людей та тварин.

На думку професора Василевського, праматерик Сунда (прабатьківщина австралоїдних народів) поєднував Зондські острови, Філіппіни та, можливо, Японський архіпелаг з Південно-Східною Азією і являв собою зону, де формувались предки австралоїдних народів. Поділ материка Сунда розмежував нащадків неандертальців на «північних» та «південних» за географічною ознакою. Таким чином південні групи дали початок корінним австралійцям та іншим расовим формам, а північні – айнам. Щоправда, в дану схему не вписується такий факт: щоб претендувати на роль пращурів айнів, центральноазіатські та північноазіатські палеолітичні люди повинні були потрапити в регіон Японії 18 тисяч років тому, принаймні до появи протоки Лаперуза, що від'єднала Сахалін (тоді ще півострів) від Хоккайдо, а це, як з'ясовано, сталось за 12–13 тисяч років до наших днів. Потім, вірогідно, настав період тривалої ізоляції аборигенів сформованих Японського архіпелагу, Сахаліну та Курил, який перервався вже в неоліті після винайдення човну. Відтак, можна припускати спадковість найбільш ранніх культур дзьомон з попередніми, докерамічними.

До того ж на сьогодні вже накопичена значна кількість фактів, які підтверджують імовірність заселення Японських островів у палеоліті через північно-західний (сахалінський) та південно-західний (корейський) шляхи. Існує багато спільного між археологічними знахідками сахалінських палеолітичних стоянок та розкопок на півночі Японії. Витоки цих культур, вірогідно, знаходяться в Центральному та Східному Сибіру. Сучасні дані свідчать про існування в кінці плейстоцену культурно-історичного моста, що пов'язував Північну Азію з острівним світом Тихого океану. Ця обставина і зіграла вирішальну роль у заселенні Хоккайдо людиною. Що стосується Хонсю, то є дані, які дають можливість припустити, що походження культур раннього етапу на Хоккайдо пов'язане з палеолітичними культурами Центральної Японії або в основі свого формування вони мали спільну та значно давнішу цивілізацію, що функціонувала на континенті. Найкоротший шлях з материка до регіону Японії у той період проходив через Корейський півострів. Тут за останні роки було зроблено декілька важливих для розуміння японської палеолітичної культури знахідок. Якщо згадати слова М.Г. Левіна про те, що аж до раннього дзьомону (4 тис. до н.е.) відсутні будь-які переконливі дані про зв'язки місцевого населення Японії з тропічним півднем, то, на мою думку, висновок про те, що витоки культур японського палеоліту і початковий дзьомон, що його змінив, слід шукати не в південно-східній Азії, а на її північному заході, є абсолютно умотивованим. Незаперечною також є думка про те, що під час просування давніх людей з глибини материка до тихоокеанських окраїн Японський архіпелаг неодноразово переживав появу різноманітних етнорасових груп. Напевно, мали місце і протилежні процеси – періоди ізольованого розвитку. І як наслідок, витворення багатокомпонентного характеру культури айнів, як нащадків давніх аборигенів Японських островів та Курил і прибульців з материка.

Пращури айнів, які жили одночасно з мамонтами та печерними ведмедами, могли з'явитись на архіпелазі із зони помірного чи суворого, але ніяк не тропічного клімату. "Типово південний", на думку багатьох дослідників, комплекс в їх культурі сформувався в результаті значно пізніших контактів – шляхом змішування з південноазіатськими прибульцями, такими як *кумасо*. В епоху неоліту етноси вже жили не ізольовано, або з винайденням засобів мореплавства моря перестали розділяти, а навпаки, почали об'єднувати народи. Мали місце не лише культурні запозичення – тривав обмін мате-

ріальними та духовними здобутками, зокрема, спільними для величезної території від Океанії до Алеутських островів знаряддями праці (гарпунами для великої риби та ластоногих). Також вартими уваги є подібність релігійних уявлень та усної творчості, однакові мотиви орнаменту чи тотожність міфологічних сюжетів на берегах Амура і, скажімо, в Індокитаї. Для пояснення цих явищ достатньо припустити можливість мандрів представників цих етносів – нерідко не зі своєї волі, а під тиском обставин; а ще частіше, пересування не людей, а предметів їх власної праці та ідей.

Варто додати, що культура дзьомон має багато локальних варіантів. Крім того, потрібно звернути увагу на зміни дзьомону в часі. Палеоантропологічні знахідки свідчать, що там траплялися люди, абсолютні відмінні від монголоїдів (ті типи, що були віднесені науковцями до європеоїдів), а також дуже близькі до них і перехідні варіанти. Здається, що творцями культури дзьомон виступали принаймні дві племінні спільноти з різними расовими характеристиками⁸.

Завершуючи цю коротеньку оповідь про айнів слід наголосити на тому, що ними зокрема були створені дивовижної краси кераміка, загадкові статуетки догу, в яких деякі вбачають зображення космічних прибульців у скафандрах. Нещодавно з'явилися знахідки, які засвідчують, що айни чи не першими на Далекому Сході почали обробляти землю. Тоді не зрозуміло, чому пізніше вони зовсім занедбали це заняття, як і гончарне ремесло, і почали займатись рибною ловлею та полюванням, тобто зробили крок назад! В їхніх легендах можна знайти оповіді про казкові скарби, фортеці та замки, але жили вони в хатинах або й землянках.

В айнах дивовижно і суперечливо переплелись риси північних та південних жителів, елементи високої та примітивної культур. Усім своїм існуванням вони начебто спростовують усталені уявлення та звичні схеми культурного розвитку. Протягом багатьох сторіч їх піддавали жорсткій дискримінації, як расовій, так і, ще більшою мірою, культурній, але незважаючи на це, їм вдалося зберегти свою самобутність і зараз, видається, прийшов час надати їм усю можливу допомогу і не допустити, щоб з етнічної карти світу зник цей незвичайний народ, майже нічого не розказавши людству про себе та не розкривши таємниць свого минулого.

⁸ Такасами Ч.И., Косаревич В.Д. Указ. соч. – С.101-107; Воробьев Б. Айны – загадочное племя // ВИК. Путь меча, 2000. – С.7.